

WILLIAM JAMES

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑΙ ΟΜΙΛΙΑΙ

ΕΞΕΛΛΗΝΙΣΘΕΙΣΑΙ

ΥΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΓΡΑΤΣΙΑΤΟΥ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΤΟΥ ΤΗΣ Μ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

1911

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ, ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ", Κ. ΜΑΪΣΝΕΡ & Ν. ΚΑΡΓΑΔΟΥΡΗ 8126

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ

Αἱ ὁμιλίαι αὗται εἶναι ἐπιτομὴ δημοσίων περὶ ψυχολογίας ἀναγνωσμάτων, ἅτινα ὁ πρὸ ὀλίγων μηνῶν τελευτήσας τὸν βίον ἐπιφανῆς Ἀμερικανὸς ψυχολόγος καὶ φιλόσοφος *William James* ἐποίησατο τῷ 1892 ἐν τῇ πόλει *Cambridge* πρὸς τοὺς διδασκάλους κατὰ παράκλησιν τῶν ἀρχῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ *Harvard*. Τὴν ἐπιτομὴν δὲ ταύτην ἐξέδωκεν ὁ συγγραφεὺς ὅκτι ἔτεσιν ὕστερον ἐπιγράψας «*Talks to teachers on psychology*». Περιλαβὼν ἐν αὐτῇ, ὡς αὐτὸς οὕτως λέγει ἐν τῷ προλόγῳ αὐτοῦ, πάντα τὰ οὐσιώδη καὶ πρακτικῶς χρήσιμα πρὸς τὴν τοῦ διδασκάλου τέχνην καὶ ὀλίγα καὶ δὴ τὰ θεμελιωδέστατα διατηρήσας ἐκ τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ψυχολογίαν ἐφιλοτέχνησεν ἔργον παιδαγωγικὸν περισπούδαστον, ὅπερ ἑλλόγως ὁ γνωστὸς Γάλλος παιδαγωγικὸς *Γαβριὴλ Compaugé* ἐκάλεσεν *un petit chef-d'œuvre*¹. Ὁρμώμενος ὁ *James* τὸ μὲν ἐκ τῆς ὑπὸ τῆς νεωτέρας ψυχολογίας ὠμολογημένης ἀρχῆς, ὅτι ἡ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι τι σταθερὸν καὶ πεπηγός, ἀλλὰ διατελεῖ ἐν διηνεκεῖ ροῇ καὶ ἀλλοιῶσει, ὅτι δῆλα δὴ τὸν ἐσωτερικὸν ἡμῶν βίον συγκροτοῦσιν ἀδιαλείπτως διαδεχόμενα ἄλληλα κύματα αἰσθημάτων, παραστάσεων, συναισθημάτων, ὀρέξεων καὶ θελημάτων συμπαγῶς συννυφασμένων καὶ ὄλοντι ἐνιαῖον καὶ ὁμογενὲς ἀποτελούντων, τὸ δὲ ἐξ ἰδίων ψυχολογικῶν θεωριῶν, οἷον ἐκ τῆς βιολογικῆς ἐκδοχῆς τοῦ πνεύματος ὡς ὄργανου τῆς τοῦ ἀνθρώπου προσαρμογῆς πρὸς τὸ φυσικὸν καὶ κοινωνικὸν περιέχον, ἐκ τῆς φυσιολογικῆς ἐξηγήσεως τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων κτλ., ἐκφέρει ἀξιολογώτατα διδάγματα λαμπρὸν ἐπιχέοντα φῶς ἐπὶ παντοῖα παιδαγωγικὰ ζητήματα, διατυποῖ εὐστόχους κανόνας καὶ παρέχει πολυτίμους πρακτικὰς ὑποθήκας πρὸς τοὺς ἀσκοῦντας τὸ ὑψηλὸν ἅμα καὶ ἀκανθῶδες ἔργον τοῦ διδα-

¹ *L'éducation intellectuelle et morale. Paris 1908, IX.*

σφάλου. Τὰ διδάγματα ταῦτα, τοὺς κανόνας καὶ τὰς ὑποθήκας ἐπιθυμοῦντες νὰ καταστήσωμεν γνωστὰ καὶ τοῖς παρ' ἡμῖν διδασκάλοις, ἐπεχειρήσαμεν νὰ ἐξελληνίσωμεν τὸ βιβλίον τοῦτο, καὶ περ ἄλλως οὐχὶ πάσας ἀποδεχόμενοι τοῦ συγγραφέως τὰς θεμελιώδεις ψυχολογικὰς ἀρχάς. Ἐλάχιστα δὲ μέρη τοῦ πρωτοτύπου ἐνομίσαμεν καλὸν νὰ παραλίπωμεν ἐν τῇ μεταφράσει ὡς οὐδὲν ἔχοντα διαφέρον πρὸς Ἑλληνικὰ ἀναγνώστην.

Τοὺς πλείονα βουλομένους νὰ μάθωσι περὶ τῶν ψυχολογικῶν θεωριῶν καὶ τῶν ἔργων τοῦ *James* παραπέμπομεν εἰς τὴν ὑφ' ἡμῶν μεταπεφρασμένην «Εἰσαγωγήν εἰς τὴν σύγχρονον ψυχολογίαν» τοῦ Ἰταλοῦ *G. Villa*, ἐν ἣ γίνεται πολλαχοῦ μακρὸς περὶ τούτων λόγος. Ρητέον δ' ἐνταῦθα ὅτι, ὥσπερ καὶ ἄλλοι, καὶ ὁ *James* ἀπὸ τῶν ψυχολογικῶν ζητήσεων ἤρθη κατὰ μικρὸν εἰς φιλοσοφικὰς θεωρίας γενόμενος ἀρχηγὸς νέας σχολῆς πραγματικῆς καλουμένης (*pragmatism*), ἧς οἱ θιασῶται εἶναι πάμπολλοι ἐν Ἀμερικῇ μάλιστα (ὁ *Dewey*, ὁ *Peirce* κλπ.), ἐν Ἀγγλίᾳ (ὁ *F. C. S. Schiller*, ὁ τὴν αὐτὴν ταύτην διδασκαλίαν ἀνθρωπισμὸν — *humanism* — καλέσας, καὶ ἄλλοι), ἐν Γερμανίᾳ (ὁ *R. Kusk*, ὁ *Jerusalem*, ὁ καὶ γερμανιστὶ μεθερμηνεύσας τὸ ἔργον τοῦ *James* τὸ ἐπιγραφόμενον «*Pragmatism: New Name for some old ways of thinking*», κ.ἄ.), ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἄλλαχοῦ. Ἡ σχολὴ αὕτη ὅλως ἐμπειρικὴ οὖσα ἀρνεῖται τὴν ἐκ τῶν προτέρων γνῶσιν καὶ ἀποκρούει πᾶσαν ἀπόλυτον ἀπόφασιν. Ἐν δὲ τῇ ἐκτιμῇ τῶν θεωρητικῶν ἡμῶν ἀπόψεων τὴν ὅλην ἀξίαν καὶ δύναμιν προσνέμει εἰς τὴν ἐνδόμυχον ὑποκειμενικὴν τάσιν τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς βουλήσεως. Δὲν ὀφείλομεν νὰ διασχίζωμεν, λέγουσιν οἱ περὶ τὸν *James*, τὴν ἐνιαίαν συνείδησιν εἰς θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν, διότι καὶ τὸ θεωρητικὸν ταύτης μέρος, ἤγουν τὴν γνῶσιν αὐτὴν, διέπουνσι σκοποὶ πρακτικοὶ καὶ διαφέροντα. Ἡ γνῶσις δουλεύει εἰς τὸ συναίσθημα καὶ τὴν βούλησιν. Ἐλαύνεται μὲν ὁ ἄνθρωπος ὑπ' ἀκορέστου δίψης τοῦ ἀληθοῦς, ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ ὀρθὸς λόγος ἀπαγορεύει ν' ἀποδεχώμεθα ὡς ἀπολύτως ἀληθεῖς τὰς λύσεις τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων, εἰς ἃ ἕκαστοτε καταντᾷ ἡ διάνοια ἡμῶν, προσαρμοζόμεθα πρὸς τὰς ἐπιλύσεις ἐκεῖνας, αἵτινες εἶναι ὠφέλιμοι εἰς τὴν πρακτικὴν ἡμῶν διαγωγὴν καὶ

συντελοῦσιν εἰς τὴν ἀποπλήρωσιν τῶν ἡμετέρων θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν ἀναγκῶν καὶ εἰς τὴν πραγμάτων τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἡμῶν σκοπῶν. Αἱ κρίσεις καὶ αἱ πεποιθήσεις ἡμῶν εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ κανόνες πρακτικῆς ἐνεργείας· τῶν ἡμετέρων διανοημάτων κριτήριον εἶναι τὰ πρακτικὰ αὐτῶν ἐπακολουθήματα καὶ ἡ πρὸς τὸν βίον, τὰ ἠθικὰ ἰδεώδη καὶ τὰς ἐλπίδας τοῦ ἀνθρώπου ἀξία αὐτῶν. Εἶναι ἀληθῆ τὰ ἡμέτερα διανοήματα, εἰς ἐφαρμοζόμενα ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ προάγωσιν αὐτόν· ὥστε ἀλήθεια κατὰ τὴν σχολὴν ταύτην εἶναι ἐπαλήθευσις, ἥτοι εὐδοκίμησις αὐτῆς ἐν τῇ πράξει. «Αἱ ἀλήθειαι», λέγει ὁ προμνημονευθεὶς *Schiller* (*Studies in Humanism*, σελ. 12 τῆς γαλλ. μεταφράσεως), «ὀφείλουσι νὰ ὑπόκεινται εἰς ἐφαρμογὴν, ὅπως γίνωσιν ἢ ἐπὶ τέλους, ὅπως μείνωσιν ἀληθεῖς. Εἶναι ἐπίσης προωρισμένοι νὰ ἐφαρμόζωνται. Εἶναι κανόνες ἐνεργείας. Κανὼν δὲ μὴ ἐφαρμοζόμενος καὶ διατελῶν ἀφηρημένος οὐδὲν κανονίζει καὶ οὐδὲν σημαίνει. . . . Ἐπακολουθήματα τῆς ἐφαρμογῆς πάσης ἀληθείας εἶναι ἡ ἐξάρτησις τῆς σημασίας αὐτῆς ἐκ τινος σκοποῦ». Ἐν ᾧ λοιπὸν κατὰ τὴν κρατοῦσαν ἐκδοχὴν ὁμολογεῖται ὅτι ἐπιστημονικὴ τις ἔννοια, ἐπειδὴ εἶναι ἀληθῆς, διὰ τοῦτο δύναται νὰ εὐδοκιμῇ ἐν τῇ πράξει καὶ ν' ἀποβαίῃ βιωφελῆς, οἱ ἀπὸ τῆς ἀμερικανικῆς σχολῆς τὴν ἐναντίαν βαδίζοντες ὁδὸν ἀποφαίνονται, ὅτι ἔννοιά τις, ἐπειδὴ εὐδοκιμεῖ ἐν τῇ πράξει καὶ ἀποβαίνει βιωφελῆς, διὰ τοῦτο εἶναι ἀληθῆς. Καθόλου δὲ πᾶσαι αἱ θεωρίαι κατὰ τὴν σχολὴν ταύτην εἶναι οὐχὶ ἰδιόσκοποι ἤτοι οὐχὶ αὐταὶ σκοπός, ἀλλὰ μέσα, ὄργανα, ὧν ἡ ἀξία ἔγκειται ἐν τῇ πρακτικῇ αὐτῶν δυνάμει («power to work» James), εἶναι προσαρμογαὶ τῶν νοημάτων πρὸς τὰ πράγματα καὶ οὐχὶ ἀποκαλύψεις ἢ μεταφυσικαὶ ἐπιλύσεις τοῦ αἰνίγματος θεοῦ τινὸς καὶ ὑπερβατικοῦ κόσμου. Τιοιούτων ὄντων τῶν δογμάτων τῆς σχολῆς ταύτης, οὐδὲν θαυμαστὸν εἶναι, ἐν ᾧ ὁ Γερμανὸς *Schopenhauer* μεσοῦντος τοῦ XIX αἰῶνος, ὅτε ἐπεπόλαζον ἔτι τὰ ἰδεοκρατικὰ φιλοσοφήματα, ἀπεφαίνετο, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζῶον μεταφυσικόν, ὃ Ἀμερικανὸς James ἀρχομένου τοῦ XX αἰῶνος, ὅτε ἐπικρατεῖ ἡ ἀπὸ τῆς πράξεως καὶ τῶν συγκεκριμένων γεγονότων συναγομένη θετικὴ γνῶσις καὶ θαυμασίως προάγεται ἡ πειραματικὴ ἔρευνα, ὥστε νὰ θηρεύηται ὑπερτόλμως καὶ τοῦ ἀέρος αὐτοῦ ἡ παντελῆς χεῖρωσις,

κηρύττει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζῶον πρακτικόν, ὅτι ὁ προορισμὸς αὐτοῦ εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ κατ' ἐξοχὴν πρακτικός, προορισμὸς δράσεως καὶ ἐνεργείας.

Ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ταύτῃ, ἣν διὰ βραχυτάτων ἐπειράθημεν νὰ ὑποτυπώσωμεν, ἐπιμελῶς τις σκοπῶν ἀνευρίσκει ἀνακνυκλούμενα ἑλληνικὰ φιλοσοφήματα κατὰ τὰς συγχρόνους ψυχολογικὰς θεωρίας διεπτυγμένα καὶ πρὸς τὸν νεώτερον βίον μεθηροσμένα, ἡγουν τὴν περὶ τοῦ ὠφελίμου σωκρατικὴν ἐκδοχὴν, τὴν περὶ τοῦ πρακτικοῦ νοῦ ἡριστοτελικὴν θεωρίαν, τὸ περὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ σχετικοῦ τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως πρωταγόρειον δόγμα («Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος». — «Τῶν πρὸς τι ἐστὶν ἡ ἀλήθεια») καὶ τὴν περὶ πρακτικῆς ἐνεργείας στωικὴν διδασκαλίαν¹. «Ὁρισμένη μορφή φιλοσοφίας», λέγει ὁ Ἐγγελοσ ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς ἑαυτοῦ ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας (σελ. 68, ἔκδ. 1833), «εἶναι σύγχρονος πρὸς ὠρισμένην μορφήν τῶν λαῶν, ἐν οἷς ἀναφαίνεται, πρὸς τὴν πολιτείαν καὶ τὴν διοίκησιν αὐτῶν, τὴν ἠθικότητα, τὸν κοινωνικὸν βίον, τὰς τούτου δεξιότητάς, ἔξεις καὶ εὐμαρείας, πρὸς τὰς ἐν τῇ τέχνῃ καὶ ἐπιστήμῃ ἀποπείρας καὶ ἐργασίας αὐτῶν, τὴν θρησκείαν, τὰς πολεμικὰς τύχας καὶ καθόλου τὰς ἐξωτερικὰς σχέσεις». Ἐὰν δὲ τοῦτο εἶναι ἀληθές, οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος πραγματικὴ θεωρία εἶναι ἡ ὠρισμένη φιλοσοφικὴ μορφή ἢ σύμμετρος καὶ συνάδουσα πρὸς τὸν λαόν, ἐν ᾧ ἀνεφάνη· ἐν αὐτῇ ἀποκαταφαίνονται οἱ πόθοι, τὰ πρακτικὰ ιδεώδη καὶ αἱ τάσεις αἱ πραγματοκρατικαὶ τῶν συγχρόνων Ἀμερικανῶν, ὁ ἐνεργητικὸς καὶ δραστήριος χαρακτήρ τοῦ μεγάλου τούτου ἔθνους.

Πολλοὶ μὲν εἶναι, ὡς εἶπομεν, οἱ θιασῶται τῆς σχολῆς ταύτης, ἀλλὰ πολλοὶ καὶ οἱ ἀσθηροὶ ἐπικριταὶ (πρὸβλ. λ. χ. R. Eucken, *Geist. Ström. d. Gegenwart*.² σελ. 47-50, ἐνθα ὀλίγον πρὶν οὗτος περὰν τὴν ἐπίκρισιν αὐτοῦ παρατηρεῖ: «Ἀλήθεια ἰδιόσκοπος μόνον οὔσα, εἶναι δυνατὴ, ἀλήθεια δὲ οὔσα ὄργανον (*instrumentale*) οὐδαμῶς εἶναι ἀλήθεια»). Ὅρα προσέτι καὶ Abel Rey, *La philosophie moderne, Paris, 1908*, σελ. 328 κέ.). Προσοχῆς δ' ἄξιός ἐστιν εἶναι μάλιστα ὁ κρατερός ἀγών, ὃν πρὸς τὴν πραγματικὴν σχολὴν

¹ Πρὸβλ. Eisler, *Wörterbuch d. philos. Begriffen*.² ἐν λ. Pragmatismus.

ἀγωνίζονται οἱ ἐν Ἀγγλίᾳ νέοι Ἑγελιανοί, *Bradley, Bosanquet, Green* καὶ ἄλλοι.

Τὰ ὀλίγα ταῦτα ἐκρίναμεν ἐπάναγκες νὰ εἴπωμεν, τοῦτο μὲν ὅπως ὑπογράψωμεν, ἐφ' ὅσον ἐπέτρεπεν ὁ στενὸς χῶρος, ὡχρὰν τινα εἰκόνα τῆς ὅλης ἐπιστημονικῆς ἐνεργείας τοῦ σοφοῦ ἀνδρός, ὅστις ζῶν ἀνωμολογεῖτο παρὰ πάντων ὡς ὁ *leader* τῆς Ἀμερικανικῆς φιλοσοφίας, τοῦτο δὲ ἐπειδὴ καὶ ἐν ταῖς προκειμέναις ὀμιλίαις ἀναρροίπτονται γινῶμαι καὶ προφέρονται ἰσχυρισμοί, ὧν ἡ ρίζα κεῖται ἐν τῇ πραγματικῇ ἢ πραγματοκρατικῇ ἐκείνῃ θεωρίᾳ ἢ μεθόδῳ. Σημειωτέον δ' ἐν τέλει, ὅτι ὁ *James* εἶναι οὐ μόνον ψυχολόγος ὀξυνοῦστατος, ἀλλὰ καὶ συγγραφεὺς κομψότατος, οὗ ἡ ἐπὶ τὸν ἐν Ἀμερικῇ πνευματικὸν βίον ροπὴ ὑπῆρξεν οὐχὶ μικρὰ μεταχειριζόμενος λόγον ἐναργῆ, χαρίεντα καὶ ἐνίοτε ἄλατι ἠροτυμένον γοητεύει ἰσχυρῶς καὶ κατακηλεῖ τὸν ἀναγνώστην. Τὸ δ' ἔτι μᾶλλον ἐν ταῖς ὀμιλίαις ταύταις τὸν λόγον αὐτοῦ ἐμψυχοῦν εἶναι ἅμα μὲν ἡ ζωηρὰ συμπάθεια πρὸς τὴν παιδικὴν φύσιν, ἅμα δ' ὁ βαθὺς σεβασμὸς τοῦ φιλοσόφου πρὸς τὸ σεμνὸν ἀξίωμα καὶ τὴν ὑψηλὴν ἀποστολὴν τῶν διδασκάλων, ἐφ' οἷς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀναπεπταμένως ὁμολογεῖ ὅτι κεῖται τὸ μέλλον τῆς μεγάλης αὐτοῦ πατρίδος.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 22 Ἰανουαρίῳ 1911.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΓΡΑΤΣΙΑΤΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Πρόλογος</i>	<i>Μεταφραστοῦ</i>	<i>γ' — ζ'</i>
<i>Κεφάλ.</i>	<i>I. Ψυχολογία καὶ διδακτικὴ τέχνη</i>	<i>1— 10</i>
*	<i>II. Ἡ εὐαίτια τῆς συνειδήσεως</i>	<i>11— 15</i>
*	<i>III. Ὁ παῖς ὡς δρῶν ὄργανισμός</i>	<i>16— 21</i>
*	<i>IV. Ἀγωγή καὶ διαγωγή</i>	<i>22— 24</i>
*	<i>V. Ἡ ἀνάγκη τῶν ἀντιδράσεων.</i>	<i>25— 28</i>
*	<i>VI. Ἀντιδράσεις ἐμφυτοὶ καὶ ἀντιδράσεις ἐπίκτητοι</i>	<i>29— 33</i>
*	<i>VII. Αἱ ἐμφυτοὶ ἀντιδράσεις</i>	<i>34— 46</i>
*	<i>VIII. Οἱ νόμοι τῆς ἕξεως</i>	<i>47— 56</i>
*	<i>IX. Ὁ συνειρομὸς τῶν παρασιτάσεων</i>	<i>57— 65</i>
*	<i>X. Τὸ διαφέρων</i>	<i>66— 72</i>
*	<i>XI. Ἡ προσοχή</i>	<i>73— 84</i>
*	<i>XII. Ἡ μνήμη</i>	<i>85—104</i>
*	<i>XIII. Ἡ κινήσις τῶν παρασιτάσεων</i>	<i>105—111</i>
*	<i>XIV. Ἡ πρόσληψις</i>	<i>112—120</i>
*	<i>XV. Ἡ βούλησις</i>	<i>121—141</i>

I

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

Ἐν τῇ γενικῇ πρὸς ἐξέγερσιν καὶ πραγμάτων ἰδεωδῶν διαφερόντων καὶ σκοπῶν σπουδῇ καὶ ἐνεργείᾳ, ἣν πανταχοῦ περὶ ἡμᾶς ἐν τῷ ἀμερικανικῷ βίῳ δύναται πᾶς προσεκτικὸς παρατηρητὴς νὰ διδῇ, ἡ πρὸ δωδεκαετίας καὶ πλέον γινομένη παρὰ τοῖς διδασκάλοις πνευματικὴ ζύμωσις εἶναι ἴσως ἡ μάλιστα χαρακτηριστικὴ καὶ ἡ πλείστα ὑποσχέσεις καὶ ἐλπίδας παρέχουσα. Κατὰ πάντα τὰ στάδια τῆς παιδευτικῆς αὐτῶν ἐνεργείας δύναται τις νὰ ἴδῃ παρὰ τούτοις πόθον ἀληθῶς ἀξιοθαύμαστον τοῦ νὰ διερευνήσῃ καὶ κατανοήσῃ τὰ ὑψίστα τοῦ ἑαυτῶν ἐπιτηδεύματος προβλήματα. Ἐάν δὲ τῶν ἔθνῶν ἡ ἀναγέννησις ἄρχηται πάντοτε ἄνωθεν, ἀπὸ τῶν σκοπούντων καὶ διανοουμένων ἀνδρῶν τῆς πολιτείας, καὶ ἐντεῦθεν κατὰ μικρὸν μεταδίδηται πρὸς τὰ ἔξω καὶ πρὸς τὰ κάτω, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι τὸ μέλλον τῆς χώρας ταύτης ἔχουσιν ἐν χερσὶν οἱ διδάσκαλοι αὐτῆς. Ὁ ζῆλος, ὃν οὗτοι νῦν ἐπιδεικνύουσι, πειρώμενοι νὰ διαμορφώσωσιν ἑαυτοὺς καὶ νὰ στομώσωσι τὰς ἠθικὰς αὐτῶν δυνάμεις, εἶναι τεκμήριον ὅτι τὸ ἔθνος πιθανώτατα θὰ προκόψῃ κατὰ πάσας τὰς ἰδεώδεις διευθύνσεις. Ἡ ἐν ταῖς ἠνωμέναις πολιτείαις ἐξωτερικὴ ὀργάνωσις τῆς παιδείσεως εἶναι καθ' ὅλου κρείττων ἴσως ἢ ἐν πάσῃ ἄλλῃ χώρᾳ. Τὰ παρ' ἡμῖν συστήματα τῶν δημοσίων σχολείων εἶναι λίαν ποικίλα καὶ εὐκαμπτα καὶ παρέχουσι τοσαύτας εὐκαιρίας πειράματος καὶ ζωηροῦ διαγωνισμοῦ, ὅσαι οὐδαμοῦ ἄλλοθι ἀπαντῶσιν. Ἡ ἀνεξαρτησία πλείστων γυμνασίων καὶ πανεπιστημίων, ἡ ἀμοιβαία σχέσις φοιτητῶν καὶ καθηγητῶν, ἡ τῶν ἰδρυμάτων τούτων πρὸς ἀλληλα ἔμιλλα καὶ αἰλυσιτελεῖς αὐτῶν ὀργανικαὶ σχέσεις πρὸς τὰ κατώτερα σχολεῖα, ἡ ἐκ παραδόσεως ἐπικράτησις ἐν αὐτοῖς διδακτικῆς μεθόδου, ἥτις προῆλθεν ἐκ τῆς παλαιότερας παρὰ τοῖς Ἀμερι-

κανοῖς ἐν χρήσει οὔσης διηγηματικῆς μεθόδου (καὶ ἤτις οὕτως ἐνθεν μὲν ἀποφεύγει τὸ ἐν Γερμανίᾳ καὶ Σκωτίᾳ ἐπικρατοῦν καθαρόν σύστημα τῶν ἀκαδημεικῶν ἀναγνωσμάτων τὸ ἤκιστα φροντίζον περὶ τῶν φοιτητῶν ἐκάστων, ἐνθεν δὲ εἶναι ἀπηλλαγμένη τῶν ἐλαττωμάτων τοῦ παρ' Ἀγγλοῖς συστήματος τῶν ἐπιμελητῶν (tutorial system), ὅπερ ἀπαιτεῖ παρὰ τοῦ διδάσκοντος κόπους πολλοὺς χάριν τῶν φοιτητῶν ἐκάστων), πάντα ταῦτα (οὐδὲν δὲ θέλω νὰ εἶπω περὶ τῆς συμπαιδείσεως τῶν δύο φύλων, ἐξ ἧς πολλοὶ πολλὰ ἀπεκδέχονται ἀγαθὰ), πάντα ταῦτα, λέγω, εἶναι ἐξαιρέτα γνωρίσματα τοῦ σχολικοῦ ἡμῶν βίου, ἅπερ ἐνθυμούμενοι δυνάμεθα εὐέλπιδες ν' ἀποβλέπωμεν πρὸς τὸ μέλλον.

Ἐχόντες κάλλιστον παιδευτικὸν ὄργανισμὸν ἐνὸς ἔτι χρήζομεν, νὰ τονώσωμεν αὐτὸν διὰ τῆς μεγαλοφυΐας, νὰ εὐρώμεν ὑπερόχους ἄνδρας καὶ γυναῖκας ἱκανοὺς νὰ ἐργασθῶσιν ἐνδελεχῶς ἐν αὐτῷ καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ. Τούτου δὲ γενομένου μετὰ μίαν ἢ δύο γενεὰς ἡ Ἀμερικὴ θὰ καταστῆ καθηγεμὼν τῆς παιδείας πάντων τῶν ἀνθρώπων. Ὅφειλω δὲ νὰ ὁμολογήσω, ὅτι μετ' οὐχὶ μικρᾶς πεποιθήσεως ἀποβλέπω εἰς τὴν ἡμέραν ἐκείνην, καθ' ἣν τοῦτο θὰ εἶναι τετελεσμένον.

Ἡ προμνημονευθεῖσα παρὰ τοῖς ἡμετέροις παιδαγωγοῖς καὶ διδασκάλοις πνευματικὴ ζύμωσις ὠφέλησε μάλιστα πάντων ἡμᾶς τοὺς ψυχολόγους. Ὁρεγόμενοι οἱ διδάσκαλοι τελειότερας ἐν τῷ ἐπαγγέλματι αὐτῶν παιδείσεως καὶ σπουδάζοντες ὅπως ἐμφυσήσωσιν εἰς τὴν ἑαυτῶν ἐργασίαν τὸ οἰκεῖον τοῦ ἐπαγγέλματος τούτου πνεῦμα, ἐστράφησαν κατὰ μικρὸν πρὸς ἡμᾶς ζητοῦντες φῶς περὶ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τῆς παιδαγωγικῆς. Καὶ κατὰ τὰς ὀλίγας ταύτας ὥρας, ἅς μετ' ἐμοῦ θὰ διατρίψητε, ἀναμένετε καὶ ὑμεῖς, εἰμὶ βέβαιος, παρ' ἐμοῦ διδασκαλίαν τινὰ περὶ τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν, δι' ἧς θὰ καταστῆτε ἱκανοὶ ἀκοπώτερον καὶ λυσιτελέστερον νὰ ἐργάζησθε ἐν τοῖς ὑφ' ὑμῶν διοικουμένοις σχολείοις.

Ὅτι μὲν ἡ ψυχολογία δικαιουῖται νὰ ἐμποιῇ τοιαύτας ἐλπίδας, δὲν ἀρνοῦμαι πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Ἡ ψυχολογία ὀφείλει βεβαίως νὰ

παρέχη μεγίστην βοήθειαν εἰς τὸν διδάσκαλον: Γινώσκων δ' ὁμοίως τὸ μέγεθος τινῶν τῶν ὑμετέρων προσδοκιῶν ὁμολογῶ, ὅτι φοβοῦμαι μὴ ἐν τῷ τέλει τῶν ἀπλῶν τούτων ὁμιλιῶν οὐκ ὀλίγοι ἐξ ὑμῶν φανῆτε ὡς πρὸς τὰ πρακτικὰ ἀποτελέσματα ἐψευσμένοι τῶν ἐλπίδων. Ἐν ἄλλαις λέξεσι ὁκνῶ μὴ τυχὸν φαντασιοκοπεῖτέ πως ἀπεκδεχόμενοι παρά τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστήμης βοήθειαν, ἣν ἀδυνατεῖ νὰ παράσχη. Τοῦτο δὲ οὐδόλως θὰ ἦτο θαυμαστόν, διότι ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ἐγένετο ὑπερβάλλουσα διαφήμισις τῆς ψυχολογίας. Ἰδρύθησαν ἐργαστήρια, ἐδημιουργήθησαν ἔδραι καθηγητικαὶ καὶ ἐκδίδονται ἐπιθεωρήσεις· ὁ ἀὴρ ἐμεστῶθη βοῆς καὶ θορύβου. Οὕτω δὲ ἡ «νέα ψυχολογία» ἀπέβη ὄρος γεννῶν πολλάκις ἐννοίας ἀτοπωτάτας, καὶ ὑμεῖς οἱ διδάσκαλοι, ὡς ὄντες οἱ πλεῖστοι εὐαγωγοὶ, εὐμαθεῖς καὶ φιλόπονοι, ἀνήχθητε εἰς ἀχανὲς πέλαγος ἀορίστων περὶ τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστήμης λόγων, οἵτινες μᾶλλον σύγχυσις καὶ φενακισμόν ἐμποιοῦσιν ἢ σαφήνειαν καὶ φωτισμόν. Ὅμως δὲ φαίνεται ὡς εἰ ὁ φενακισμὸς ἦτο μοῖρᾴ τις ἐπικαθημένη ἐπὶ τῶν συγχρόνων διδασκάλων. Τὰ τοῦ ἔργου αὐτῶν, ἱκανῶς σταθερὰ καθ' ἑαυτὰ ὄντα καὶ εὐκρινῆ, οὕτως ἐξωγκώθησαν ἐν περιοδικοῖς καὶ ἐν παιδευτηρίοις, ὥστε τὰ ἀκριβῆ αὐτῶν γνωρίσματα κινδυνεύουσι ν' ἀφανισθῶσιν ἐν παντοίαις ἀοριστίαις. Ὅπου δὲ οἱ σπουδάζοντες δὲν εἶναι πνευματικῶς ἀνεξάρτητοι οὐδ' ἔχουσιν ὄριμον τὴν κρίσιν (καὶ νομίζω ὅτι τὸ μόνον ἐλάττωμα, ὅπερ δύναται τις νὰ ἐγκαλέσῃ ὑμῖν τοῖς διδασκάλοις κατὰ τὴν πρώτην ἀφετηρίαν τοῦ σταδίου—ἐλάττωμα ἄλλως σμικρότατον—, εἶναι ὅτι εἰσθὲ πως σφόδρα εὐκαμπτοὶ), ἐκεῖ εἰμὶ βεβαιότατος, ὅτι τοὺς ἔχοντας ἐξουσίαν νὰ διατυπῶσι πρὸς αὐτοὺς νόμους καὶ παραγγέλματα ἐπιλείπει ἡ ἀκρίβεια, ἡ ἰσορροπία καὶ τὸ μέτρον.

Περὶ τῆς ψυχολογίας εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐπιθυμῶ ἐκ παντὸς τρόπου νὰ διασκεδάσω τὴν ἐπιπολάζουσαν πλάνην. Κατ' ἐμὲ λοιπὸν κρίτην δὲν ὑπάρχει «νέα ψυχολογία» ἀξία τοῦ ὀνόματος. Ὑπάρχει μόνον ἡ παλαιὰ ψυχολογία ἢ ἐπὶ Λωκκίου ἀρξαμένη, εἰς ἣν προστέθησαν ὀλίγη φυσιολογία τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τῶν αἰσθήσεων, ἡ

θεωρία τῆς ἐξελιξέως καί τινες λεπτολογίαι ἀναφερόμεναι εἰς τὴν διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως ἔρευναν, ἐξ ὧν ἢ τινα ἢ οὐδεμίαν πορίζεται πρακτικὴν ὠφέλειαν ὁ διδάσκαλος. Μόνον αἱ θεμελιώδεις ἔννοιαι τῆς ψυχολογίας ἔχουσι τινα πραγματικὴν πρὸς αὐτὸν ἀξίαν, καὶ αὗται πλὴν τῆς προειρημένης θεωρίας τῆς ἐξελιξέως πόρρω ἀπέχουσι ταῦτ' εἶναι νέαι. Ἐλπίζω δέ, ὅτι τὰ ἐνταῦθα λεγόμενα θὰ νοήσητε κάλλιον κατὰ τὸ τέλος τῶν ὁμιλιῶν τούτων.

Λέγω προσέτι, ὅτι ἀμαρτάνετε δεινότατα, νομίζοντες ὅτι ἀπὸ τῆς ψυχολογίας, οὔσης ἐπιστήμης τῶν νόμων τοῦ πνευματικοῦ βίου, δύνασθε νὰ συναγάγητε ὠρισμένα προγράμματα καὶ σχήματα καὶ διδακτικὰς μεθόδους πρὸς ἄμεσον ἐν τῷ σχολείῳ ἐφαρμογήν. Ἡ ψυχολογία εἶναι ἐπιστήμη καὶ τὸ διδάσκειν εἶναι τέχνη, αἱ δ' ἐπιστῆμαι οὐδέποτε γεννῶσιν αὐταὶ ἀφ' ἑαυτῶν τὰς τέχνας. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐπιστήμης γίνεται τῇ μεσιτείᾳ νοῦ εὐρετικοῦ ποιουμένου χρῆσιν τῆς ἑαυτοῦ πρωτοτυπίας.

Οὔτε ἡ Λογικὴ ἐπιστήμη ἐποίησεν οὐδένα οὐδέποτε νὰ συλλογίζηται ὀρθῶς οὔτε ἡ Ἠθικὴ (ἐὰν ὑπάρχη τοιαύτη ἐπιστήμη) νὰ πράττῃ τὸ ἀγαθόν. Τὸ πολὺ αἱ ἐπιστῆμαι αὗται τοῦτο μόνον δύνανται, νὰ βοηθῶσιν ἡμᾶς ὅπως καταφωρῶμεν καὶ ἐπικωλύωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς μέλλοντας νὰ διανοηθῶμεν ἢ νὰ πράξωμεν τι πλημμελές, ἐὰν δὲ σφαλῶμεν, ἐπιτρέπουσιν ἡμῖν νὰ ἐλέγχωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς ἀκριβέστερον. Ἡ ἐπιστήμη δύναται μόνον νὰ διαγράψῃ τὰ ὅρια, ἐν οἷς οἱ κανόνες τῆς τέχνης δεόν νὰ ἐφαρμόζωνται, καὶ νὰ καθορίζῃ τοὺς νόμους, οὓς ὁ τὴν τέχνην ἀσκῶν ὀφείλει νὰ μὴ παραβαίνει, ἀλλὰ τί τὸ ἐν τοῖς ὀρίοις τούτοις ἐκάστοτε πρακτέον, τοῦτο ἀφίεται ὅλως εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ εὐφυΐαν. Ὁ μὲν θὰ ἐπιτελέσῃ τὴν ἑαυτοῦ ἐργασίαν εὖ τε καὶ καλῶς κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον, ὁ δὲ καθ' ὅλως ἄλλοιον, ἀλλ' οὐδέτερος θὰ ὑπερβῇ τὰ διαγεγραμμένα ὅρια.

Ἡ διδακτικὴ τέχνη ἀνεπτύχθη ἐν τῷ σχολείῳ διὰ τῆς τῶν διδασκόντων ἀγχινοίας καὶ συμπαθητικῆς παρατηρήσεως τῶν συγκεκριμένων γεγονότων. Καὶ ἐνθα δὲ (ὡς παρ' Ἐρβάρτῳ) ὁ τὴν

τέχνην θεραπεύων και προάγων ἦτο ἄμα και ψυχολόγος, παιδαγωγική και ψυχολογία ἔβαινον παραλλήλως και οὐδόλως ἐκείνη ἐπήγαζεν ἐκ ταύτης. Ἀμφότεραι ἦσαν μὲν ὁμόλογοι πρὸς ἀλλήλας, ἀλλ' οὐδετέρα ἦτο ὑποτελής εἰς τὴν ἑτέραν. Καὶ οὕτω πανταχοῦ ἡ διδασκαλία ὀφείλει νὰ συμφωνῇ μετὰ τῆς ψυχολογίας. Ἀλλὰ δὲν ἰσχύει τοῦτο περὶ μιᾶς μόνης διδακτικῆς μεθόδου, διότι πολλαὶ τοιαῦται ἀλλήλων διαφέρουσαι μέθοδοι δύνανται νὰ συμφωνῶσιν ὁμοίως πρὸς τοὺς ψυχολογικοὺς νόμους.

Ἐπιστάμενοι λοιπὸν τὴν ψυχολογίαν δὲν ἔπεται ἀναγκαίως, ὅτι θὰ εἴμεθα και ἀγαθοὶ διδάσκαλοι. Ὅπως τοῦτο κατορθωθῆ, ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν ἰδιὸν τι χάρισμα, τὸ στοχαστικὸν (tact) δῆλον ὅτι και τὴν δεξιότητα τοῦ νὰ λέγωμεν και νὰ πράττωμεν τὰ ὀρθὰ και τὰ καίρια συναναστρεφόμενοι πρὸς τοὺς μαθητάς. Ἡ ἐπιτηδειότης ἐκείνη τοῦ νὰ εἰσδυώμεθα εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδὸς και νὰ κατέχωμεν αὐτὴν και ἡ ἐν πάσῃ συγκεκριμένη περιπτώσει ὀξεῖα ἀντίληψις εἶναι τὸ ἄλφα και τὸ ὦ μέγα τῆς παιδαγωγικῆς τέχνης, εἰς ὧν τὴν κτῆσιν ἠκιστα συντελεῖ ἡ ψυχολογία.

Ἡ γενικὴ παιδαγωγικὴ ἡ ἐπὶ τῆς ψυχολογίας στηριζομένη εἶναι πράγματι ὁμοιοτάτη πρὸς τὴν τέχνην τὴν πολεμικὴν. Οὐδὲν ἀπλούστερον οὐδὲ μᾶλλον ὠρισμένον ἢ αἱ ἀρχαὶ ἑκατέρας τούτων. Ἐν τῷ πολέμῳ πρῶτον μὲν ἀνάγκη πᾶσα νὰ περιαγάγητε τὸν πολέμιον εἰς τοιαύτην θέσιν, ἐξ ἧς, ἐὰν ἐπιχειρήσῃ, θὰ εἶναι ἀδύνατον ἔνεκα φυσικῶν κωλυμάτων νὰ ἐκφύγῃ· ἔπειτα δὲ νὰ ἐπιπέσητε κατ' αὐτοῦ μετ' ἀνωτέρων δυνάμεων καθ' ἣν χρόνου στιγμὴν ἐποιήσατε αὐτὸν νὰ πιστεύσῃ, ὅτι ἀπεχωρήσατε· τέλος δὲ μετ' ἐλαχίστου κινδύνου τῶν οἰκείων δυνάμεων νὰ κατακόψητε τὰς ἐκείνου και τὸν λοιπὸν τοῦ στρατοῦ νὰ λάβητε αἰχμάλωτον. Οὕτω και ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ὀφείλετε πρῶτον μὲν εἰς τοιαύτην τεχνηέντως νὰ καταστήσητε θέσιν τὸν μαθητὴν και ἐπὶ τοσοῦτον νὰ ἐπεγείρητε τὸ διαφέρον αὐτοῦ πρὸς τὸ διδασκόμενον πρᾶγμα, ὥστε πᾶν ἕτερον ἀντικείμενον ἄξιον προσοχῆς ν' ἀποκλεισθῆ ἀπὸ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ· εἶτα δὲ ν' ἀποκαλύψητε τὸ διδακτέον πρᾶγμα μετὰ τοσαύ-

της ζωηρότητος καὶ ἐνεργείας, ὥστε νὰ διαμνημονεύῃ τοῦτο μέχρι τελευταίας πνοῆς· τέλος δὲ νὰ πληρώσῃτε αὐτὸν ἀκαθέκτου περιεργίας τοῦ νὰ γνωρίσῃ καὶ τὰ ἐπόμενα τὰ πρὸς τὸ προκείμενον σχέσιν ἔχοντα. Αἱ ἀρχαὶ αὗται εἶναι οὕτω σαφεῖς, ὥστε ἠδύνατό τις νὰ ὑπολάβῃ, ὅτι ἔμπειρος διδάσκαλος ἐν τῷ σχολείῳ ἢ ἔμπειρος στρατηγὸς ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης νίκας μόνον θὰ ἤρreto. Ἄλλ' ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιπτώσεσι δέον νὰ σκοπῆται καὶ ἄλλη τις ἀνυπολόγιστος ποσότης, ἥτοι τὸ πνεῦμα τοῦ ἀντιπάλου. Τὸ πνεῦμα τοῦ ὑμετέρου ἀντιπάλου, τοῦ μαθητοῦ, διαφεύγει ὑμᾶς μετὰ τῆς ὀξύτητος καὶ ἐτοιμότητος, μεθ' ὅσης τὸ πνεῦμα τοῦ ἐν πολέμῳ ἀντιπάλου διαδιδράσκει τὸν ἐπιστήμονα στρατηγόν. Τί ὁ ἑκατέρου ἀντίπαλος θέλει καὶ διανοεῖται, τί γινώσκει καὶ τί δὲν γινώσκει, οὔτε ὁ διδάσκαλος οὔτε ὁ στρατηγὸς δύναται εὐχερῶς νὰ εὔρῃ. Οὔτε δὲ παιδαγωγικὴ ψυχολογία οὔτε θεωρητικὴ στρατηγικὴ, ἀλλὰ μαντικὴ τις δύναμις καὶ ἀντίληψις εἶναι οἱ μόνοι βοηθοὶ ἐνταῦθα.

Ἄλλ' ἐὰν ἡ τῶν ψυχολογικῶν ἀρχῶν ὠφέλεια εἶναι ἀρνητικὴ μᾶλλον ἢ θετικὴ, δὲν ἔπεται ὅτι εἶναι οὐχὶ μεγάλη τις. Αὗται βεβαίως περιστέλλουσι τὰ ὄρια τῶν πειραμάτων καὶ τῶν δοκιμαστικῶν ἐρευνῶν. Ψυχολόγοι ὄντες γινώσκομεν ἐκ τῶν προτέρων μεθόδους τινὰς ὅτι εἶναι πλημμελεῖς, ὥστε οὕτως ἀποτρεπόμεθα σφαλμάτων. Ἡ ψυχολογικὴ ἐπιστήμη συντελεῖ προσέτι εἰς τὴν σαφεστέρην κατανόησιν παντός, ὅπερ μέλλομεν νὰ ἐκτελέσωμεν. Ἔχομεν πίστιν εἰς πᾶσαν μέθοδον, ἣν μεταχειρίζομεθα, εὐθύς ὡς νοήσωμεν ὅτι ἔχει ὑπὲρ ἑαυτῆς καὶ τὴν θεωρίαν καὶ τὴν πρᾶξιν. Μάλιστα δὲ πάντων ἐπιρρωννύεται ἡ ἡμετέρα ἀνεξαρτησία καὶ τὸ διαφέρον ἀναζωπυρεῖται, ὅταν βλέπωμεν τὸ ἀντικείμενον ἡμῶν ὑπὸ δύο διαφόρους γωνίας, ὅταν ἔχωμεν στερεοσκοπικὴν οὕτως εἰπεῖν ὄψιν τοῦ παιδικοῦ ὀργανισμοῦ, ὅστις εἶναι ὁ ἀντίπαλος ἡμῶν, καὶ ὅταν μεταχειριζόμενοι αὐτὸν μετὰ πάσης τῆς στοχαστικῆς καὶ μαντικῆς ἡμῶν δυνάμεως κατορθῶμεν ἅμα νὰ καταμάθωμεν τὰ περίεργα ἐσωτερικὰ στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ μηχανῆς.